

УДК 159.922:376

DOI <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.5/13>**Руденюк А.І.**

Хмельницький національний університет

Петяк О.В.

Хмельницький національний університет

Хоманець М.В.

Хмельницький національний університет

ПРОГРАМА ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті представлено авторську програму виховання моральної самосвідомості підлітків із затримкою психічного розвитку (ЗПР) в умовах закладу загальної середньої освіти з інклюзивним навчанням. Метою наукової публікації є практична розробка заявленої програми з детальним описом її змісту, цілей, принципів та очікуваних результатів. До наукової новизни ми відносимо завдання програми, які диференційовані відповідно до сфери формування особистісної, соціальної та сімейної культури учнів із ЗПР. Кожна із цих сфер реалізує має забезпечити відповідний розвиток та виховання в учнів складових моральної самосвідомості. Під час створення програми враховувалися потенційні можливості дітей, їхні особливості психічного розвитку, конкретні можливості закладу освіти, матеріально-технічне та методичне забезпечення закладу освіти, специфіка соціального оточення (мікрорайону), запиту держави, суспільства. Програма орієнтована на інтеграцію всіх форм діяльності учасників освітнього процесу. Також програмою передбачені основні напрямки діяльності щодо виховання моральної самосвідомості підлітків. Основними принципами виховання моральної самосвідомості підлітків є: орієнтації на ідеал, аксіологічний, дотримання морального прикладу, діалогічного спілкування, ідентифікації, полісуб'єктивності виховання та соціалізації, спільного вирішення проблем та системно-діяльної організації виховання. Зміст програми розвитку та виховання моральної самосвідомості підлітків із затримкою психічного розвитку вибудовується в системі соціальних та педагогічних понять.

Реалізація програми сприятиме формуванню в підлітків базових національних цінностей українського суспільства: патріотизму, соціальної солідарності, громадянськості, цінностей сім'ї, здоров'я, любові до праці та творчості, науки, мистецтва, природи, людства загалом тощо. Водночас, вона забезпечить реалізацію потреб батьків та учнів із ЗПР через участь у діяльності творчих об'єднань; волонтерській діяльності; в екологічній освіті; участь у дитячо-юнацьких організаціях, шкільних та позашкільних організаціях, учнівському самоврядуванні.

Ключові слова: високоморальна особистість, затримка психічного розвитку, інтеграція, моральна самосвідомість, підлітки, програма виховання.

Постановка проблеми. Сучасні умови суспільного життя, що призводять до стрімких технологічних змін, наявність військових конфліктів, війн та соціокультурних протистоянь, призвели до збільшення особистісних деструктивних тенденцій, що вплинуло загалом на зниження цінності життя людини. Водночас, це призводить і до девальвації вищих цінностей особистості підлітка, який прагне стати суб'єктом власного життя. Адже дуже часто нестабільність, невизначеність сенсу життя та смисложиттєвих орієнтацій стає передумовами соціальних девіацій у підлітковому

та юнацькому віці [1, с. 145]. Виховання моральної самосвідомості є одним із пріоритетних напрямів розвитку та виховання дітей, про що задекларовано у зарубіжних та вітчизняних законодавчих документах: Конституція України, Закони України «Про повну загальну середню освіту» та «Про освіту», Концепція нової української школи, Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей, Декларація ООН і План дій «Світ, сприятливий для дітей», Декларація ООН щодо освіти та навчання у галузі прав людини. Важливого значення набуває система розвитку смисложиттєвих

цінностей в контексті моральної самосвідомості у дітей та підлітків, що мають різні інтелектуальні порушення, зокрема, затримку психічного розвитку [8; 10, с. 19]. Саме тому, актуальним завданням ми вбачаємо розробку та апробацію програми виховання моральної самосвідомості підлітків із затримкою психічного розвитку (ЗПР) на базі закладу загальної середньої освіти з інклюзивною формою навчання. Відповідна програма повинна бути спрямована на створення сприятливих умов для життєтворення та самореалізації зростаючої особистості. Вона має ґрунтуватися на усвідомленні людиною необхідності в особистісному зростанні, визначенні різних категорій життєвих перспектив, вмінні ставити та досягати цілі, які б визначали її життєдіяльність та поведінку. Також важливим є формування духовно-морального ставлення до соціуму, навколишньої природи, самого себе; усвідомлення власної неповторності та свого призначення у житті; фокус на творчу самореалізацію та систематичне самовдосконалення [3]. Враховуючи те, що система сучасного виховання обумовлена положеннями гуманістичної етики, базується на моральних і культурних цінностях нації, виховання моральної самосвідомості підлітків, в тому числі із ЗПР, має формувальний вплив, як на духовне життя суспільства, так і на смисложиттєву сферу особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання виховання моральної свідомості та самосвідомості розглядали дослідники багатьох наук: філософії та етики – Р. Апресян, О. Дробницький, О. Титаренко, Д. Шимановський; педагогіки – М. Красовицький, О. Сухомлинська, І. Харламов; психології – І. Бех, Б. Братусь, С. Максименко, М. Савчин, С. Тищенко, Н. Яцюк. Такі вчені як: Л. Божович, Л. Виготський, В. Крутецький, Ж. Піаже займалися вивченням психологічних особливостей функціонування, структури та передумов формування самосвідомості та моральної самосвідомості в дітей підліткового віку [2, с. 231]. Згідно поглядів В. Аверіна, Л. Орбана-Лембрика, можна стверджувати, що моральна самосвідомість є нестійкою структурою особистості підлітків та її становлення часто залежить від соціального оточення, моральної компетентності та умов, в яких виховуються підлітки.

У галузі спеціальної та корекційної психології здійснюються розробки дослідження щодо вивчення та корекції особливостей розвитку у дітей із затримкою психічного розвитку. В їх основі лежать теоретичні положення Л. Виготського, який вказував на поєднання законів роз-

витку нормотипової дитини та дитини із особливими потребами, що представлені ним в теорії культурно-історичного розвитку психіки і публікаціях, присвячених вивченню специфіки розвитку психічної діяльності за наявності різних дефектів розвитку. Водночас, проблеми особистісного розвитку дітей та підлітків із ЗПР та особливості виховання у них моральної самосвідомості на сьогодні мало розроблені. Зокрема, певні дослідження стосовно заявленої проблематики зустрічаються в працях О. Агавелян, М. Афанасєвої, Н. Білопільської, О. Гаурілюс, Г. Грибанової, В. Синьова, Н. Тарасенко тощо [8, с. 115–132].

Мета статті – на основі аналізу психологічних особливостей і проблем особистісного розвитку підлітків із затримкою психічного розвитку розробити програму виховання моральної самосвідомості підлітків із ЗПР для реалізації у закладі загальної середньої освіти з інклюзивними класами.

Виклад основного матеріалу. З метою реалізації програми виховання моральної самосвідомості підлітків із затримкою психічного розвитку нами була розроблена її структура та зміст, описані мета, ціль та очікувані результати після впровадження у комунальному закладі загальної середньої освіти «Лицей № 2 Хмельницької міської ради» у класах з інклюзивним навчанням. Затримка психічного розвитку у учнів проявляється у зниженому загальному об'ємі знань, обмеженості уявлень, незрілості мислення, низькій інтелектуальній цілеспрямованості, переважанні ігрових інтересів над навчальними, швидкій втомлюваності в інтелектуальній діяльності. Це особливий тип психічного розвитку, що характеризується незрілістю окремих психічних та психомоторних функцій чи психіки загалом і часто формується під впливом генетичних, соціально-середовищних та психологічних чинників [8].

Програма виховання моральної самосвідомості учнів підліткового віку із затримкою психічного розвитку в Ліцеї №2 ХМР на рівні основної загальної освіти побудована на основі базових національних цінностей. Найвища мета освіти – національний виховний ідеал – це творчий, компетентний громадянин України з високими моральними рисами, який приймає долю Вітчизни як свою особисту, усвідомлює відповідальність за сьогодення та майбутнє своєї країни, укорінене у духовних та культурних традиціях українського народу. Вказана програма конкретизує вимоги до створення в освітньому закладі особливого соціального середовища розвитку учнів, що передба-

чають виховну, навчальну, позаурочну, соціально значиму діяльність здобувачів освіти, орієнтовану на досягнення результатів певних стандартів [4].

Цілі програми:

– соціально-педагогічна та психологічна підтримка становлення та розвитку високоморального, творчого, компетентного громадянина України, що приймає долю Батьківщини як власну, усвідомлює відповідальність за сьогодення та майбутнє своєї країни, вкоріненого в духовних та культурних традиціях свого народу;

– інтеграція основної загальної та додаткової освіти, що сприяє формуванню особистості громадянина України з властивими їй поглядами, мотивами діяльності в умовах загальноосвітньої установи;

– створення умов для інтеграції учнів із затримкою психічного розвитку, педагогів, соціальних працівників у реалізацію навчальних програм духовно-моральної спрямованості, програм громадянської освіти для підростаючого покоління, соціально-правових, екологічних, профорієнтаційних програм тощо.

Також ми розглядаємо наступні завдання програми. У сфері формування *особистісної культури* розвиток та виховання учнів має забезпечити: готовність і здатність підлітків до духовного розвитку, морального самовдосконалення, самооцінки, розуміння сенсу свого життя, індивідуально-відповідальної поведінки; здатність до реалізації свого творчого потенціалу у духовній та моральній діяльності, соціальній та професійній активності; зміцнення моральності, заснованої на духовних вітчизняних традиціях, внутрішніх установках особистості; формування моралі як усвідомленої учнями необхідної поведінки, орієнтованої на благо інших людей, що визначена традиційними уявленнями про добро і зло, справедливе і несправедливе, належне і неприпустиме; засвоєння учнями базових національних цінностей, духовних традицій народу України; формування творчого ставлення до навчання, праці, соціальної діяльності на основі моральних цінностей та моральних норм; усвідомлення підлітками цінності людського життя, формування вміння протистояти в межах своїх можливостей діям та впливам, що становлять загрозу для життя, фізичного та морального здоров'я, духовної безпеки особистості; формування особистісних рис, зокрема, таких, як працьовитість, ощадливість, життєвий оптимізм, здатність до подолання труднощів; усвідомлення цінності інших людей, толерантної поведінки щодо товаришів, віротер-

пимість до будь-яких видів релігії; усвідомлення себе громадянином України на основі прийняття спільних національних моральних цінностей; формування стійкої негативної позиції стосовно лихослів'я, шкідливих звичок (тютюнокуріння, вживання алкоголю, наркотиків та інших психоактивних речовин); формування екологічної культури, культури здорового та безпечного способу життя.

У сфері формування *соціальної культури* розвиток та виховання учнів має сприяти:

– формуванню морального сенсу вчення, соціально орієнтованої та суспільно корисної діяльності;

– вихованню підготовленого громадянина до життєвого самовизначення в процесі послідовного освоєння ним базових національних цінностей українського суспільства, загальнолюдських цінностей і втілення їх у соціальній практиці;

– прагненню до активної та відповідальної участі у суспільному житті, класу, ліцею, мікрорайону;

– готовності до участі у соціально-значущих проєктах;

– формуванню у підлітків початкових професійних намірів та інтересів, усвідомлення морального значення майбутнього професійного вибору;

– формуванню довіри до державних інститутів та громадських організацій; прагнення до участі у волонтерській діяльності.

У сфері формування *сімейної культури* розвиток та виховання учнів має забезпечити:

– збереження національних традицій сімейного життя, усвідомлення значення сім'ї для успішного та здорового життя людини, формування шанобливого ставлення до свого роду, турбота про його продовження;

– формування відповідального ставлення до створення власної сім'ї, взаємоповаги та допомоги близьким;

– збереження моральних основ сім'ї, взаємодопомоги, поваги до старших, турботу про молодших та старших, відповідальність за іншу людину; підтримка духовної, культурної та соціальної спадкоємності поколінь [7, с. 116].

Дана програма виховання моральної самосвідомості підлітків із затримкою психічного розвитку створює основу для продовження освіти у середній школі. Під час розробки програми враховувалися особливості дітей, конкретні можливості ліцею, матеріальне та методичне забезпечення, специфіка соціального оточення, запиту сім'ї, держави, суспільства. Програма орієнтована на створення такого устрою шкільного життя, який

інтегруватиме урочну, позаурочну, позашкільну, сімейну діяльність учнів та їхніх батьків.

Програма виховання моральної самосвідомості підлітків із затримкою психічного розвитку на базі Ліцею № 2 ХМР передбачає узгоджені зусилля багатьох соціальних суб'єктів: закладу освіти, сім'ї, інших громадських організацій, включаючи установи додаткової освіти, культури та спорту, волонтерських фондів тощо з метою організації повноцінного функціонування виховного процесу в школі.

До основних принципів організації виховання моральної самосвідомості учнів із ЗПР належать: принцип орієнтації на ідеал; аксіологічний принцип; принцип дотримання морального прикладу; принцип діалогічного спілкування зі значущими іншими; принцип ідентифікації; принцип полісуб'єктивності виховання та соціалізації; принцип спільного вирішення особистісно та суспільно значущих проблем; принцип системно-діяльної організації виховання. Організація соціально відкритого простору виховання моральної самосвідомості особистості громадянина України, морального способу життя учнів здійснюється на основі: морального прикладу педагога; соціально-педагогічного партнерства; індивідуально-особистісного розвитку; інтеграції програм духовно-морального виховання та соціальної затребуваності виховання [5].

Охарактеризуємо основні розділи програми. Програма виховання моральної самосвідомості учнів із затримкою психічного розвитку Ліцею № 2 ХМР на рівні загальної освіти побудована на основі базових національних цінностей українського суспільства: патріотизму, соціальної солідарності, громадянськості, цінностей сім'ї, здоров'я, любові до праці та творчості, науки, мистецтва, природи, людства загалом. Програма відображає напрями діяльності з цивільно-патріотичного виховання, духовно-морального розвитку, соціалізації, професійної орієнтації учнів підліткового віку (5–9 класів) із затримкою психічного розвитку, здоров'язберігаючої діяльності та формування екологічної культури школярів, що відображають специфіку ліцею та запити учасників освітнього процесу [6, с. 173].

Програма спрямована на освоєння учнями із ЗПР соціального досвіду, основних соціальних ролей, що відповідають провідній діяльності даного віку, норм та правил суспільної поведінки; формування готовності підлітків до вибору своєї професійної діяльності відповідно до особистих інтересів, індивідуальних особливостей та здіб-

ностей; формування та розвиток знань, установок, особистісних орієнтирів та норм здорового та безпечного способу життя з метою збереження та зміцнення фізичного, психічного та соціального здоров'я учнів; нівелювання симптомів органічного інфантилізму: відсутність яскравих емоцій, низький рівень афективно-потребнісної сфери, підвищена стомлюваність, слабкість вольових процесів, які можуть проявлятися в гіперактивності, імпульсивності, підвищенні рівня тривожності та агресивності; формування цілісного освітнього середовища та цілісного простору духовно-морального розвитку підлітків із ЗПР [9].

Система виховання моральної самосвідомості учнів має динамічний, творчий та демократичний характер, постійно розвивається та збагачується. Ця програма забезпечує взаємодію Ліцею № 2 ХМР з різними соціальними партнерами. Нижче, в таблиці 1 представлені зміст, види діяльності та форми занять програми виховання моральної самосвідомості підлітків із ЗПР.

Відповідно, реалізація програми передбачає очікувані результати: сформоване почуття гордості за Україну, свій народ, рідний край, вітчизняну культурно-історичну спадщину; стійкі знання державної символіки, законів України, народних національних традицій; повага до представників старшого покоління, збереження традицій, закладених попередніми поколіннями; стійкий інтерес до діяльності інститутів громадянського суспільства, громадських організацій; сформована політична позиція; отримані знання про державний устрій та соціальну структуру українського суспільства, найбільш значущі сторінки історії країни, про етнічні традиції та культурне надбання свого краю, про приклади виконання громадянського та патріотичного обов'язку; набутий досвід дослідження цінностей громадянського суспільства, національної історії та культури; здобутий досвід рольової взаємодії та реалізації громадянської, патріотичної позиції; досвід соціальної та міжкультурної комунікації; стійкі знання про права та обов'язки людини, громадянина, сім'янина, товариша та вміння їх застосовувати.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, встановлено, що моральна самосвідомість особистості підлітків, в тому числі із ЗПР, є досить складним психологічним явищем. Проблема її виховання, формування структури, інтерналізації моральних норм і цінностей, особливості засвоєння моральних мотивів у підліт-

Таблиця 1

Основні види діяльності та форми роботи з учасниками програми

Зміст	Види діяльності	Форми занять	Класи
Матеріали Конституції України	Уроки історії, години спілкування	групові	5–8 класи
Матеріали про історію виникнення державної символіки – Герба, Прапора України, символіки міста Хмельницький.	Пошукова робота: Інтернет, бібліотека	групові, індивідуальні	5–9 класи
Знання про героїчні сторінки історії України, життя відомих людей, які стали прикладом громадянського служіння, виконання патріотичного обов'язку.	Бесіди, екскурсії, перегляд кінофільмів, сюжетно-рольові ігри громадянського та історико-патріотичного змісту	групові	7 класи
Інформація про роботу в дитячому об'єднанні «Люби та знай своє місто та край».	Уроки мужності	групові	6 класи
Знання історії та культури Хмельницької області, народної творчості, етнокультурних традицій, фольклору, особливостей побуту жителів Хмельницької області.	Бесіди, сюжетно-рольові ігри, творчі конкурси, фестивалі, свята, екскурсії	групові	5, 9 класи
Участь у міських програмах виховання та додаткової освіти «Дитячо-юнацький парламент м. Хмельницького», «Я – громадянин Хмельницького».	Бесіди, сюжетно-рольові ігри, творчі конкурси, фестивалі, свята, екскурсії	групові	9 класи
Інформація про роботу у дитячих об'єднаннях.	Бесіди, години спілкування, перегляд фільмів, участь у підготовці та проведенні заходів, присвячених державним святам	групові	5 класи
Інформація про дослідження найважливіших подій в історії нашої країни, підготовка та участь у державних святах.	Участь у соціальних проектах та заходах, патріотичного та цивільного спрямування.	групові	5–9 класи
Вивчення діяльності громадських організацій патріотичного та цивільного спрямування, дитячо-юнацьких рухів, спільнот.	Години спілкування, бесіди, змагання, конкурси	групові	9 класи

ковому віці виступають еквівалентом особистісної риси. Саме тому розроблена нами програма виступає комплексним інструментом, що має на меті соціально-педагогічну та психологічну підтримку у вихованні високоморального, творчого, компетентного громадянина України. Програма інтегрує загальну та додаткову освіти, формуючи таким чином громадянина України з властивими йому поглядами, мотивами діяльності в умовах закладу загальної середньої освіти. Важливе зна-

чення для виховання моральної самосвідомості підлітків із ЗПР має створення умов для інтеграції всіх учасників освітнього процесу у реалізацію навчальних програм духовно-моральної спрямованості, програм громадянської освіти для підростаючого покоління. Перспективами подальших розвідок у цьому напрямку вбачаємо констатувальний та формувальний етапи апробації запропонованої програми в навчально-виховний процес закладу загальної середньої освіти.

Список літератури:

1. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навчальний посібник. Академвидав, 2012. 256 с.
2. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка. Київ, 2003. 34 с.
3. Вовканич М. Д. Самосвідомість як чинник особистісного розвитку підлітка. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Ужгород, 2014. № 32. С. 41–42.
4. Зимянський А. Р. Генезис форм прояву моральної самосвідомості підлітка. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. Київ, 2009. С. 135.
5. Котлова Л. О. Проблема морального становлення підлітків. *II International scientific conference «Modernization of the educational system: world trends and national peculiarities»: Conference proceedings*. Kaunas : Izdevniecība «Baltija Publishing», 2019. С. 86–87.

6. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці : монографія. Рівне : Волинські обереги, 2004. 248 с.
7. Панасенко Е. А., Батлова Є. Е. Психологічні механізми морального зростання особистості у підлітковому віці. *Молодий вчений*. 2018. № 10.1.
8. Пархоменко А. О. Особливості морального розвитку дітей молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку. *Корекційна та інклюзивна освіта очима молодих науковців* : збірник наукових праць. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2021. № 9(2). С. 239–246.
9. Савчин М. В. Духовний потенціал людини : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. 508 с.
10. Савчин М., Галян І. Моральна свідомість та самосвідомість особистості : монографія. Дрогобич, 2009. 288 с.

Rudenok A.I., Petyak O.V., Khomanets M.V. THE PROGRAM FOR THE DEVELOPMENT OF MORAL SELF-AWARENESS OF ADOLESCENTS WITH MENTAL RETARDATION

The article presents the author's program for educating the moral self-awareness of adolescents with mental retardation in the context of a general secondary education institution with inclusive education. The purpose of a scientific publication is the practical development of the declared program with a detailed description of its content, goals, principles and expected results. We consider scientific novelty to be the objectives of the program, which are differentiated in accordance with the sphere of formation of personal, social and family culture of students with mental retardation. Each of these spheres of the implementer must ensure the appropriate development and education of the components of moral self-awareness in students. When creating the program, the potential capabilities of children, their characteristics of mental development, the specific capabilities of the educational institution, the material, technical and methodological support of the lyceum, the specifics of the social environment (neighborhood), and the needs of the state and society were taken into account. The program is aimed at integrating all forms of activity of participants in the educational process. The main principles of education of moral self-awareness of adolescents are: orientation towards the ideal, axiological, following a moral example, dialogical communication, identification, polysubjectivity of education and socialization, joint problem solving and systemic and active organization of education.

The implementation of the program will contribute to the formation in adolescents of the basic national values of society: patriotism, social solidarity, citizenship, family values, health, love of work and creativity, science, art, nature, humanity in general. At the same time, it will ensure that the needs of parents and students with mental retardation are met through participation in the activities of creative associations; volunteer activities; in environmental education; participation in children's and youth organizations, school and extracurricular organizations, student self-government.

Key words: highly moral personality, mental retardation, integration, moral self-awareness, adolescents, educational program.